

УДК: 94(477.83/.86)(=411.16) «1944/1945»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-033

Єврейське населення Дрогобиччини: адаптація до «нового» життя (1944 – 1945)

М. Р. Гром

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
mariia.hrom@ukr.net

Ключові слова: Дрогобиччина, Голокост, єврейська громада, повоєнний період.

У статті висвітлено процес повернення додому та адаптації до «нового» життя єврейського населення Дрогобиччини впродовж перших двох повоєнних років. Показано якими побачили рідні міста і села євреї одразу після завершення німецької окупації регіону та з якими труднощами вони зіштовхнулися у процесі організації свого життя після війни. Вперше зроблено спробу дослідження повоєнного повсякдення євреїв, яким вдалося врятуватися під час Голокосту, на основі зарубіжних архівних джерел, мемуарів та усних спогадів очевидців подій.

The Jewish population of Drohobych: the adaptation to a «new» life (1944 – 1945)

M. Hrom

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Key words: Drohobych region, Jewish community, Holocaust, Holocaust survivors, post-war period.

The article highlights the process of returning to home and adapting to the «new» life of the Jews of the Drohobych region during the first two post-war years. In this article, we use the foreign archival sources, memoirs and oral histories to investigate the post-war life of the Jews who survived during the Holocaust in the Drohobych region. It was shown what the Holocaust survivors saw after the German occupation in their home town and what difficulties they had in organizing their lives after the war.

After the German occupation of the region the Jewish population returned to their native towns from the various hiding places, the evacuation and the front line. In their native towns, the Jews faced many difficulties which influenced their post-war life: 1. The Jews who were not direct witnesses of the Holocaust, since they were in evacuation or at the front line during the War, had complicated moral and psychological perception of the consequences of the tragedy (the scale of destructions and human losses). 2. The Holocaust survivors had the health problems because of prolonged malnutrition and difficult living conditions in the hiding places. 3. The process of finding relatives was very difficult and long-term. 4. The Holocaust survivors were afraid of repeating the persecution in the postwar period. As a consequence, they were changing their names and surnames to hide their Jewish origin.

Дрогобиччина була батьківщиною різних народів, серед яких єврейська громада являлася однією з найчисельніших. Друга світова війна виявилася катастрофічною за рівнем людських втрат для всіх національностей, особливо для єврейського населення. У числі небагатьох євреїв, яким вдалося врятуватися були ті, хто повертався з фронту, з евакуації, кого переховували місцеві жителі. Налагодження мирного життя відбувалося у надзвичайно складних повоєнних умовах. Повне і глибоке вивчення повоєнного періоду в

історії Дрогобиччини неможливе без висвітлення повсякдення основних національних спільнот регіону та їхнього досвіду повоєнної адаптації до нових реалій суспільного життя.

Центром вивчення історії Голокосту та його наслідків в Україні є Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (Відродження), під його керівництвом видано низку наукових праць [1]. Регіональний вимір Голокосту знаходимо у працях Ж. Ковби, Я. Хонігсмана [2; 3]. Проблеми міжетнічних взаємин та комунікацій в Західній

Україні уроки Другої світової війни висвітлюються В. Гулаєм [4]. Вагомим доробком у дослідженні історії єврейства Східної Галичини є праці Н. Алексюк [5]. Національно-демографічні зміни на Дрогобищині у повоєнний період висвітлені у дослідженнях Р. Попп [6; 7]. Етнополітичні процеси у Галичині після Другої світової війни у контексті загальних суспільних змін показано у праці «Галичина в етнополітичному вимірі» [8].

Важливими історичними джерелами для вивчення становища повоєнного повсякдення єврейського населення краю є мемуари та усні свідчення очевидців подій. Серед них хочемо виділити мемуари Адама Зігмунда-Шумера «Моє європейське дитинство», які зберігаються в архіві Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні [9]. У бібліотечних фондах Меморіального музею Голокосту США зберігається збірка спогадів представників єврейської громади Турківщини [10]. У статті використані також усні спогади Лариси Шейнфельд-Цветкової та Марселя Дрімера [11; 12; 13]. Окремих наукових досліджень, які б стосувалися повоєнної адаптації єврейського населення Дрогобищини після війни, наразі немає.

Мета статті – показати, якими побачили рідні міста і села євреї одразу після завершення німецької окупації, які труднощі вони переживали у процесі відновлення свого життя в умовах встановлення радянської системи у регіоні.

Війна докорінно змінила етнонаціональне обличчя Дрогобищини. Дуже складно визначити точні дані втрат населення регіону, адже на це впливало багато факторів. В матеріалах колишніх «секретних папок ЦК КП(б)» про чисельність населення Східної Галичини напередодні та відразу після завершення німецько-радянської війни зазначається, що у Дрогобицькій області станом на 1 липня 1941 р. проживало 1 млн. 300 тис. осіб, відомості про кількість населення на 1 квітня 1944 р. відсутні. [8, 54]. За радянськими джерелами до німецької окупації населення самого Дрогобича становило 40 тис. осіб, а після завершення окупації – 26 тис. [7, 158]. Значних втрат зазнали усі національні групи краю, але найбільше постраждала єврейська громада. У Східній Галичині врятувалося лише 2% єврейського населення. [2, 98]. Окремі відомості про жертви серед єврейського населення Дрогобищини знаходимо у спогадах очевидців. Йде мова про те, що із 13 тис. євреїв, які проживали в Дрогобичі до війни живими залишилися лише 400 [13]. У колективній монографії «Холокост в Україні: зона німецької воєнної адміністрації, румунська зона окупації, дистрикт «Галичина», Закарпатське

в складі Венгрії (1939 – 1944)», наводяться дані, що в середині 1941 р. в Дрогобицькій області налічувалося 105 тис. євреїв, з урахуванням євреїв-біженців із Польщі – 125 тис. осіб. У період з 1941 до 1944 рр. область втратила близько 88 тис. євреїв, у тому числі 24 тис. було знищено у місцях проживання, 63 тис. – вивезено за межі області (більшість – до нацистського концентраційного табору «Белжець», що знаходився біля однойменного села в Польщі на південному сході Люблінського воєводства), 1 тис. євреїв загинула в гетто [1, с.64-65, 93].

Єврейське населення Дрогобищини почало повертатися до своїх рідних домівок у серпні 1944 року, після завершення німецької окупації регіону [5, с.270]. Марсель Дрімер, який з батьками та сестрою був врятований польсько-українською дрогобицькою сім'єю Яна і Зофії Савінських і сьогодні проживає у Вашингтоні, згадує: «Незважаючи на все, що ми пережили під час Голокосту, нам хотілося розпочати нормальне життя якомога швидше. Процес повернення до нового життя був дуже важким, адже все нагадувало про трагедію» [12].

Передати морально-психологічний стан тих, хто вижив допомагають, насамперед спогади. Вони передають особисті переживання та власні враження людей про події, що відбувалися. Є свідчення про те, що євреї цілували радянських солдат, які заходили в міста. Вони не могли повірити власним очам, адже чекали Червону армію, аж три роки. Але після цієї першої «миті щастя» доводилося повертатися до реальності [5, с.261].

Про перше враження від зустрічі з радянськими солдатами згадує Адам Зігмунд, чия сім'я стала однією з небагатьох, кому вдалося вижити у Дрогобичі у період німецької окупації: «Перші кілька радянських солдат і офіцерів, яких ми побачили, не демонстрували великого ентузіазму, коли дізналися, що ми євреї, які вижили. Якщо в них і виникала якась емоція, то це розчарування в тому, що вони були деінформовані власною пропагандистською машиною, яка повідомляла їм, що Гітлер знищив усіх євреїв» [9]. В оцінці єврейського населення поведінка радянських солдат була різною. В їхніх спогадах закарбувалися випадки насилля, пиятики. Марсель Дрімер згадує, що після війни пані Вайс, яка переховувалася разом із його сім'єю, була вбита кулею п'яного радянського солдата [13]. «Після капітуляції Німеччини в травні 1945 року кожен день колони танків і вантажівок, повних солдат і жінок, відправлялися на схід, – згадує Адам Зігмунд. – Колони часто зупинялися на кілька годин біля дороги, а солдати спі-

вали армійські пісні. Вони завжди хотіли купити горілку, пропонуючи перехожим обміняти пляшку на наручні годинники чи інші речі, які вони везли із Німеччини... Рафінерії були оточені зенітними гарматами в землянках. Повз них нам доводилося йти до школи, особливо, якщо скористатися прямою дорогою через поле. Час від часу розлючені бригади могли несподівано стріляти з кулеметів, коли ми йшли повз. Це відбувалося частіше в другій половині дня, після того, як солдати добряче випили. Одного разу мій батько був запрошений на день народження молодого полковника і коли відмовився випити, один з гостей вистрелив з кулемета і погрожував стріляти за кожного, хто не вип'є горілки» [9].

Найважчим для єврейського населення було усвідомлення страшних наслідків трагедії. Повернувшись додому вони дізнавалися про загибель близьких родичів і друзів, більшість помешкань були зруйновані, розграбовані, або вже давно мали інших власників. Дрогобичанка Лариса Шейнфельд згадує про повернення з фронту свого батька, Шейнфельда Лейба Мойсеєвича: «Коли почалася війна, батька забрали на фронт. Його сім'я (дружина, двоє дітей, батьки і брат) залишилися тут, у Дрогобичі. Після війни батько повернувся додому і дізнався, що вся сім'я загинула. Від його будинку залишилися тільки згорілі залишки фундаменту. Він чув, що розстрілювали євреїв масово, але ще надіявся, що його сім'я врятувалася. Сусіди розповіли батькові, що бачили, як його сім'ю кудись забирали нацисти. Батько навіть не знав де похована його сім'я» [11].

Таке ж пережив Ашер Брандельштейн, який після війни повернувся додому із евакуації: «Я повернувся в Турку в серпні 1945 року. Я провів чотири роки в Росії з дружиною і з нашою маленькою донькою, яка народився в Башкирії. Я залишив місто, в якому мешкало кілька тисяч євреїв. Коли повернувся, то побачив живими лише 20-30 осіб. Всі єврейські будинки були зруйновані і спалені. Перші тижні після мого приїзду були дуже важкими для мене. Мені постійно здавалося, що я вийду на вулицю і зустрінуся зі своїми друзями, знайомими з моєї молодості та дитинства. Але я даремно надіявся на диво» [10, с.366]. Дружина пана Ашера, Броня Брандельштейн, теж зворушливо передає свої почуття щодо повернення додому: «Я пережила важку війну в далекій Башкирії, витримала голод і холод. Війна закінчилася. Ми вирішили будь-якою ціною повернутися додому. Ми тільки наблизилися до Турки і вже побачили наслідки страшною трагедії, яка тут відбулася. У місті майже не залишилося євреїв. Кожен будинок

нагадував нам про дорогих нам людей, яких вже не було в живих. Будинки були зруйновані. Особливо лякали мене розбиті вікна. Мені здавалося, що з кожного такого вікна дивилася смерть... Для мене рідне місто стало кладовищем, насиченим кров'ю близьких мені людей» [10, с.367-368].

Мойше Фром, мешканець міста Турки, таким вперше побачив рідне місто після війни: «Густонаселений квартал Турки, що називався «За синагогою», був повністю знищений. У Великій синагозі, яка зараз служить електричною станцією, був встановлений дизельний двигун. Деякі будинки багатих єврейських сімей залишилися цілими. Там живуть сім'ї військових і чиновників із Східної України. Я нарешті прийшов до усвідомлення того, що наше єврейське місто більше не існує – воно мертво назавжди» [10, с.380-381].

В першу чергу євреї, які поверталися до рідних місць, намагалися відшукати своїх родичів і друзів з надією, що вони також вижили. Адам Зігмунд згадує: «Ми дізналися, що деякі з наших родичів загинули і дуже раділи, коли дізнавалися, що хтось живий. Ми нічого не знали про долю кількох членів нашої сім'ї, які були вивезені до Сибіру в 1940 р. Незабаром наша квартира стала зупинкою для людей, які поверталися здалеку і шукали врятовані сім'ї чи друзів, перш ніж рухатись далі на Захід. Я також пам'ятаю численні збори, де мої батьки та їхні друзі вітали ще одного врятованого, який щойно з'явився в Дрогобичі або просто того, хто відзначав те, що він живий і вільний» [9]. Зі спогадів Броні Брандельштейн: «Ми поверталися в Труку з надією побачити живих родичів. Типовим було наступне: кожен, хто вижив, приїжджав до Турки, щоб ще раз побачити рідне місто. Вони перебували тут не більше кілька годин, більше не витримували. Будь-який єврей, що з'явився в місті, був направлений до нас» [10, с.369]. Мойше Фром так ділиться про це: «Я приїхав до рідної Турки, щоб побачити рідне місто і погостювати у друга. Новина про те, що я прибув до міста, дуже швидко поширився серед небагатьох єврейських сімей, які жили там. Майже всі вони прийшли до будинку друга. Кожен з нас відчував біль у серці. Наші очі наповнювалися сльозами. Я відчував себе сиротою, яка прийшла на кладовище, і стояла на свіжій могилі. Щоб трохи забути про трагедію, ми випили кілька келихів лікеру. До пізньої ночі люди обговорювали те, через що кожен з нас пройшов, щоб залишитися живим» [10, с.377].

Із спогадів бачимо, що «повернення до реальності» полягало у розчаруванні та у розумінні того, що все довоєнне життя було вже не повернути [5, с.261]. Попри усвідомлення великих втрат,

це вже не було життя в схронах та підвалах у постійному передчутті загибелі та безпорадності. Єврейське населення згуртовувалося, щоб допомогати один-одному, опікуватися дітьми-сиротами, передавати важливу інформацію [5, с.266].

Тривале недоїдання, стреси, неможливість вільно рухатися, негативно позначилося на здоров'ї єврейського населення. Проблеми із м'язами виникали через відсутність ходьби протягом тривалого часу. Деяким було важко подолати навіть невеликі відстані, наприклад, перейти вулицю. Це, безумовно, утруднювало їхнє життя [5, с.261]. Такі ж проблеми мав тоді 10-річний Марсель Дрімер, його м'язи були атрофовані. Він згадує про те, що його сім'я із підвалу могла вийти на вулицю тільки під час бомбардувань, коли всі інші ховалися. Знадобилося багато зусиль для його реабілітації [13]. «Моя свекруха Чавя Брандельштейн вижила, – згадує Броня Брандельштейн. – Вона була схожа лише на тінь, тієї жінки, якою була до війни. Вона пережила гітлерівське пекло, була свідком жаклих подій в нашому місті, провела місяці в темних підвалах, де частково втратила зір» [10, с.368]. Зі спогадів Мойше Фрома: «Я зустрів матір свого друга. Вона була єдиною єврейською жінкою старшого покоління, яка вижила. Її врятувала українська сім'я. Коли я побачила її, вона справила на мене страшне враження. Вона виглядала дуже погано, набагато старшою, ніж була насправді. У роті не було жодного зуба, вона була хворою, а її очі ледве бачили. Це сталося з нею, коли вона ховалася в підвалі без світла» [10, с.376].

Фізичний та психологічний стан євреїв, які врятувалися під час Голокосту, був значно гіршим за стан тих, хто після війни повертався з евакуації. Євреї Дрогобиччини, які під час війни перебували далеко від дому, описують тугу за рідними краями, щоденні хвилювання за родичів та друзів, труднощі пов'язані із голодом і холодом у віддалених районах Радянського Союзу. Однак, їхнім життям не загрожувала пряма небезпека і вони не були безпосередніми свідками масових вбивств.

Непростим було повернення представників єврейського населення у звичне соціальне середовище. Міжнародні відносини у Східній Галичині мають свої історичні обумовленості, людський вимір яких особливо проявився в умовах війни. Марсель Дрімер згадує: «Були люди, які раділи, побачивши нас живими, а також були і ті, хто був незадоволений через це» [12]. У пам'яті декого залишилося розуміння того, що деякі представники місцевої радянської адміністрації

були неприхильні до євреїв. Часто від них можна було почути питання: чому євреї не захищали себе самі, або як окремим мешканцям вдалося вижити, якщо інші загинули [5, с.269]. Дрогобичанка Лариса Шейнфельд так передає пережите і почуте від батька: «Батько розповідав, що усі дуже співчували йому, бо коли він повернувся додому, нікого з рідних, ні будинку вже не було. Все прийшлося починати з початку. Сусіди добре ставилися до батька. Але вияви антисемітизму були. У батьків на роботі, у мене – в школі. Обзивали «жидами». Пам'ятаю, що мене і батьків це дуже ображало» [11]. Зі спогадів Броні Брандельштейн: «Ми, євреї, які вижили, були рідкісним явищем в очах місцевих жителів. Неодноразово я помічала радість в очах тих, хто бачив нас живими. Інші намагалися пройти повз нас з опущеними очима» [10, с.368].

Тоталітарний режим, який відновлювався після війни в західних областях України, своїм основним завданням мав боротьбу з українським визвольним рухом. Всі представники єврейського населення, які підтримували чи брали участь в ОУН та УПА, ставали «ворогами народу», піддавались репресіям. В. Ільницький говорить про те, що чи не найбільше у підпіллі в Карпатському краї працювало лікарів-євреїв [14, с. 261]. Радянські спецслужби постійно вишукували неблагонадійних. Євреї, які пережили німецьку окупацію, часто звинувачувалися у співпраці із окупантами. За логікою нової влади їх порятунок став можливий лише у такому разі. «НКВД зобов'язав батька з'явитися до них і звинуватив його у співпраці з нацистами, – згадує Марсель Дрімер. Вони сказали, що, оскільки наша сім'я вижила, він, мабуть, співпрацював із нацистами. Батько попросив деяких євреїв, що вижили, та сина сім'ї Савінських підтвердити, що це неправда. Я пам'ятаю, як бачив кількох людей, які були повішені в центрі міста через такі звинувачення. Якщо б батькові не вдалося знайти свідків та доказати, що ми не були колаборантами, ми б могли опинитися на їхньому місці [12]. «Родина Бакенротс була нашими сусідами і жила з нами в одному житловому блоці, – згадує Адам Зігмунд. – Незабаром після звільнення пан Бакенротс був заарештований НКВС і затриманий на шість місяців. Його було зазідозрено у співпраці з окупаційною владою. Згодом його було звільнено, родина виїхала до Польщі, а потім до Франції» [9].

В умовах небезпеки перед репресіями радянської системи та через не завжди сприятливе ставлення з боку оточуючих, євреї обирали шлях на еміграцію, намагалися позбутися ознак

свого походження: наважувалися на зміну імен, прізвищ та віросповідання. Так це описав Адам Зігмунд: «Усі згадали про польський передвоєнний антисемітизм та постійними загрозами антиєврейського законодавства. Ніхто не міг забути жахіть німецької окупації, яка залишила всіх нас без сім'ї та друзів. Крім того ми бачили вияви антисемітизму серед росіян та українців, з якими ми знаходимося в повсякденному контакті. Значна частина тих, хто вижив почали готуватися до відмови від юдаїзму, часто змінюючи імена та прізвища. Мої батьки вирішили, що я повинен прийняти католицтво. Батьки звернулися із цим питанням до священника-єзуїта, який наполягав на тому, щоб я перед хрещенням відвідував уроки релігії. Але у зв'язку з сильною антирелігійною ідеологією вдома і в школі, моє звернення було так і залишене без результату» [9]. Лариса Цветкова-Шейнфельд теж пригадує: «Часто євреї приховували про своє походження. Були випадки зміни єврейських імен і прізвищ на українські або російські з метою уникнення негативного став-

лення. Серед моїх однокласників були євреї, про чиє походження ніхто навіть не здогадувався. Дехто й досі не може підтвердити своє єврейське коріння через те, що після війни були змінені документи» [11].

Отже, перші роки після завершення німецької окупації та Голокосту стали періодом повернення до «нового» життя євреїв, яким вдалося врятуватися. Вони опинялися наодинці із своїми проблемами, піддавались репресіям з боку радянської системи, при цьому перебували у важкому морально-психологічному та фізичному стані. Відбувався важкий процес адаптації до нових умов, із розумінням того, що все втрачене вже ніколи не повернути. Перспективними для дослідження даної проблеми є вивчення таких аспектів післявоєнного повсякдення єврейського населення, як: матеріальне становище, одяг, харчування, забезпечення житлом, роль релігії у сімейному житті, дитячий досвід повоєнного повсякдення.

Джерела та література

1. Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: зона німецької воєнної адміністрації, румунська зона окупації, дистрикт «Галичина», Закарпаття в складі Венгрії (1939-1944) / А. Круглов, А. Уманський, І. Щупак. – Дніпро: «Ткума», «Лира ЛТД», 2017. – 456 с.
2. Ковба Ж. Людність у безодні некла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «костаточного розв'язання єврейського питання» / Ж. Ковба. – Київ: Дух і література, 2009. – 296 с.
3. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933 – 1945 роках / Я. Хонигсман. – Львів: Б. и., 1998. – 352 с.
4. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни / В. Гулай. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2011. – 459 с.
5. Aleksiu N. Returning from the Land of the Dead: Jews in Eastern Galicia in the Immediate Aftermath of the Holocaust / N. Aleksiu // Kwartalnik Historii Żydów. – 2013. – № 2 (246). – С. 255-270. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.academia.edu/4365201/Returning_from_the_Land_of_the_Dead_Jews_in_Eastern_Galicia_in_the_Immediate_Aftermath_of_the_Holocaust
6. Попп Р. Переміщення населення Дрогобицької області (1944 – 1953) / Р. Попп // Східноєвропейський історичний вісник. – 2016. – Вип. 1. – С. 69-74.
7. Попп Р. Населення Дрогобича у 30 – 50-ті рр. ХХ ст.: етнотемографічна характеристика / Р. Попп, О. Походжай // Східноєвропейський історичний вісник. – 2017. – Вип. 5. – С. 155-162.
8. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура та інші. – Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. – 840 с.
9. My European Childhood. 2008.184.1. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.
10. Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity (Turka, Ukraine). – Tel Aviv, 1966. – 458 с.
11. Спогади Шейнфельд-Цветкової Лариси, жительки м. Дрогобича. Записала Марія Гром 11.12.2018 р. у м. Дрогобичі. Приватний архів Марії Гром у м. Дрогобич.
12. Спогади Дрімера Марселя, жителя Вашингтона, округ Колумбія. Записала Марія Гром 07.08.2018 р. у Вашингтоні, округ Колумбія. Приватний архів Марії Гром у м. Дрогобич.
13. Drimer M. To give up or not [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ushmm.org/remember/office-of-survivor-affairs/memory-project/featured-writers/to-give-up-or-not>
14. Ільницький В. Участь іноземців у визвольному русі на теренах Карпатського краю ОУН (друга половина 1940-х рр.) / В. Ільницький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С. 259-263.